

Ірина Петренко, Олександр Сірий, Владислав Боєчко

«ЗБИРАННЯ» ГЕТЬМАНОМ КИРИЛОМ РОЗУМОВСЬКИМ РАНГОВИХ МАЄТНОСТЕЙ ГАДЯЦЬКОГО ЗАМКУ В ГРУНСЬКІЙ СОТНІ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ

DOI: 10.58407/litopis.240504

© І. Петренко, О. Сірий, В. Боєчко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, <https://orcid.org/0009-0008-5669-2532>,
<https://orcid.org/0000-0002-2359-1558>

Метою студії є дослідження господарської діяльності гетьмана Кирила Розумовського, зокрема повернення до своїх рангових володінь маєтностей, що були незаконно роздані «антецесорами» та захоплені різного чина та звання людьми на прикладі: «привертання ґрунтів» до Гадяцьких володінь гетьмана, якими незаконно користувалися «духовні та мирські люди різного звання» Грунської сотні, та секуляризація майна Пустинно-Скельського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря у вигляді повернення до володінь Гадяцького замку посполитих села Павловочки Грунської сотні.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Робота підготовлена на основі антропологічного підходу. Під час написання застосовані проблемно-хронологічний, історико-генетичний, аналітичний методи.

Новизна дослідження: у результаті пошуку з'ясувалася господарсько-економічна діяльність гетьмана Кирила Розумовського в одному зі своїх рангових володінь – Гадяцькому замку – та роль при цьому гетьманської домашньої Економічної канцелярії. На прикладі виселення жителів Грунської сотні Гадяцького полку з їхніх осель, зведених на землях, що були власністю Гадяцького замку, та відбирання з-під володіння Пустинно-Скельського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря посполитих с. Павловочки Грунської сотні показано прагнення гетьмана Кирила Розумовського до особистого збагачення як царського вельможі й магната. Дослідження виявило незвичайне, як для українського гетьмана, відношення Розумовського до «чорного» духовенства, що, на відміну від «антецесорів», не затвердив право Скельського монастиря на посполитих села Павловочки, а навпаки відібрав їх з-під володіння монастирського до рангової своєї маєтності – Гадяцького замку. Це все допомагає скласти ще більшу уяву про життя та економічно-господарську діяльність різних верств населення краю в середині XVIII ст.

Висновок: поряд із тим позитивним, що було під час гетьманування Кирила Розумовського для розвитку України, проявлялися й негативні його риси – прагнення до збагачення, безпринципність, незнання глибинного життя народу та його прагнень, що диктувалося тодішньою імперською політикою Росії. У дослідженні показано соціальне розшарування в суспільстві, яке з часом тільки збільшувалося. Підтекстом проходить тема про захист простого козацтва з боку козацької старшини від свавілля імперських чиновників – на прикладі дій Грунської сотенної канцелярії та Генеральної військової канцелярії – на противагу домашній гетьманській Економічній канцелярії на чолі зі статс-міністром Григорієм Тепловим – сірим кардиналом гетьманства Розумовського.

Ключові слова: Гадяцький замок, Гадяцький полк, Грунська сотня, Генеральна військова канцелярія, Пустинно-Скельський монастир, домашня гетьманська Економічна канцелярія, гетьман Кирило Розумовський, село Павловочка.

Протягом XVIII ст. Гетьманщина переживала різні часи: трагічні на початку, потім періоди правління Малоросійських колегій та призначених російськими самодержцями гетьманів, і врешті-решт ліквідація полково-сотенного устрою й автономії з інкорпорацією українських земель у російську імперію наприкінці сторіччя. Якраз середина століття в Україні пов'язана з правлінням гетьмана Кирила Григоровича Розумовського (1750–1764), графа, генерал-фельдмаршала, президента Петербурзької академії наук (1746–1767 рр.). Його, вихідця з бідної козацької сім'ї на Чернігівщині, доля разом з братом Олексієм Григоровичем піднесла до найвищих щаблів влади в Російській імперії й наділила величезними багатствами. Людина, котра з юності отримала світську європейську освіту, змолоду посіла найвищі державні пости в імперії, стала досить суперечливою. З одного боку, Кирило Розумовський – уроджений козак-українець, людина низького походження, з іншого – царський сановник, який більшу частину свого гетьманування про-

вів у Петербурзі; вельможа, котрий жив у розкошах, мало знав і цікавився прагненнями простого народу ввіреного йому краю, дбаючи передусім про статки свої та своєї родини.

Кирило Розумовський – Президент Академії наук, людина, яка розвивала науку в імперії, однак не відкрив освітніх закладів на батьківщині, а те поодинокі, що було, не підтримував; однією рукою будував храми на Чернігівщині, а іншою – забирав майно у монастирів, започаткувавши їх секуляризацію. Та все ж, за гетьмана Кирила Розумовського Україна переживала своє піднесення, і це була остання спроба козацької еліти зберегти та зміцнити статус української державності.

Аналіз цієї теми був започаткований низкою дослідників, зокрема істориками XIX–XXI ст.: А. Васильчиковим¹, М. Грушевським², Л. Падалкою³, М. Бужинським⁴, В. Мякотиним⁵, Н. Полонською-Василенко⁶, О. Путром⁷, Т. Чухлібом та О. Гуржієм⁸, В. Кривошеєю⁹. У статті І. Петренко, О. Сірого та Ю. Михайлюка розглянуто побутові взаємовідносини сотенної козацької старшини Гетьманщини в першій пол. XVIII ст. на прикладі Грунської сотні Гадяцького полку¹⁰.

Науковці порушили питання соціальної історії України, земельних відносин різних верств населення, зокрема й стосовно рангових гетьманських володінь. Однак недосліджено залишилася тема про власність гетьмана Кирила Розумовського на Полтавщині, зокрема в Гадяцькому полку.

Мета цієї розвідки – дослідити адміністративно-господарську діяльність в одному з рангових володінь гетьмана Кирила Розумовського – Гадяцькому Замку, зокрема повернення до своїх рангових володінь маєностей, що були незаконно роздані «антецессорами» і захоплені різного чина та звання людьми на прикладі: «привертання ґрунтів» до Гадяцьких володінь гетьмана, якими незаконно користувалися «духовні та мирські люди різного звання» Грунської сотні та секуляризація майна Пустинно-Скельського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря у вигляді повернення до володінь Гадяцького замку посполитих с. Павловочки Грунської сотні.

Джерелом дослідження стали архівні документи фонду 269 «Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського» – «Справа про відібрання у жителів м. Грунь земель, які належали до замку Гадяцького 1753 р.» та фонду 127 «Київська духовна консисторія» – «Донесення Ігумена Скельського монастиря Порфирія про відібрання графом Розумовським с. Малої Павловочки, яке належало монастирю 1762 р.», що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві.

«Справа про відібрання у жителів м. Грунь земель, які належали до замку Гадяцького 1753 р.» добре збереглася, написана чітким розбірливим каліграфічним почерком, тодішніми малоросійським письмом і канцелярською мовою, легко читається, на 5 аркушах білого кольору з обох сторін. Лист гетьмана Розумовського, що на аркушах 4 і 4 зворотній, написаний на гербовому папері з вензелями герба Розумовських.

Справа «Донесення Ігумена Скельського монастиря Порфирія про відібрання графом Розумовським с. Малої Павловочки, яке належало монастирю 1762 р.», теж добре збереглася, написана каліграфічним чітким почерком, що характерно для монастирських писців, малоросійським письмом, тодішньою канцелярською мовою, на одному білому аркуші з обох сторін з розграфленими полями.

22 лютого 1750 р. в Глухові на раді за вказівкою імператриці Єлизавети Петрівни гетьманом України був вибраний граф, Президент Імператорської Академії наук, Кирило Григорович Розумовський, 22-річний брат фаворита цариці Олексія Розумовського. 5 червня 1750 р. вибори були затвержені імператрицею, і слідом було видано ряд указів стосовно статусу гетьмана: окрім графського титула та посади Президента Академії наук, йому був присвоєний найвищий військовий чин у Російській імперії – генерал-фельдмаршала – і надані величезні рангові володіння: «5-го Іюня 1750 г. подписанъ былъ Императрицею

¹ Васильчиков А. Семейство Разумовских: В 5-ти т. Санкт-Петербург, 1880. Т. 1. 486 с.

² Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 9. Кн. 2. 766 с.

³ Падалка Л. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: исследование и материалы с картами. Харків: САГА, 2009. 330 с.

⁴ Бужинський М. Гадяцький ключ. *Записки Полтавського наукового при всеукраїнській Академії наук товариства*. Полтава, 1928. Вип. 2. С. 41–59.

⁵ Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. Прага: Ватага и пламя, 1926. Т. 1. Вип. 2. 263 с.

⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ: Український Вільний Університет, 1995. Т. 1. 588 с.; Т. 2. 599 с.

⁷ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): монографія: В 2 ч. Київ: ДАКККіМ, 2008. Ч. 1. 239 с.

⁸ Україна крізь віки: В 15 т. / Ред. Смолій В. Київ: Альтернативи, 1998; Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна: В 15-ти т. Київ: [б.в.], 1999. Т. 8. 303 с.

⁹ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2008. 452 с.

¹⁰ Петренко І., Сірий О., Михайлюк Ю. Судова справа писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 47–53.

указъ въ коллегію иностранныхъ дель, состоящій изъ пяти пунктовъ. Въ 1-омъ утверждалось избраніе графа Кирилы Григорьевича, во 2-мъ жаловались ему на урядъ прежніе гетманскіе маентности ... Маентности эти составляли города Ямполь и Батуринь съ уездами, Гадяцькій замокъ съ Чеховскою и Быковскою волостями и др.»¹¹.

Отже, як і раніше, Гадяцький Замок надавався черговому правителю України на «булаву». «Гадяцька волость складалася із земель, що входили до Гадяцького полку. Аби чіткіше увявити її територію, зазначимо, що при пізнішому розподілі Лівобережжя на губернії з неї було утворено майже увесь Гадяцький, Зіньківський та частину Миргородського повіту»¹².

Історія цієї території, котра в різні часи йменувалася як «Гадяцький повет», «Гадяцький ключ», «Гадяцький замокъ» та «Гадяцька волость» сягає поч. XVII ст. «У др. чверті XVII ст. на території Гадяцького Ключа було всього 31-не поселення: ..., а на час організації Гадяцького полку ..., ще маютья поселення: Куземине, Грунь з присілком Шенгаріївка, Ковалівка, Комиші, Лучка та Котельва, а всього 37»¹³. На момент відділення України від Польщі ця територія була ще малозаселеною й продовжувала активно заселятися переселенцями з Правобережжя. При гетьманстві Богдана Хмельницького ці маентності «булавинські», тобто надані за службу, до речі, за його ж проханням: «Цілком несподівано, після всіх наших дотеперішніх відомостей, послам було сказано: Гетьман переказав своє прохання, щоб йому і дітям його віддано на власність (у вотчину) город Гадяч, що раніше був за Конєцпольских»¹⁴, які йому й затвержені Березневими статтями 1654 р.: «...его Богдана Хмельницкаго Гетмана Войска Запорожского за его къ Намъ Великому Государю и ко всему нашему Россійскому государству многие и верные службы пожаловать велели и потомкамъ ево темъ городомъ Гадичемъ владеть такъ какъ и прежде того городъ Гадичъ былъ за прежними вотчинники со всеми къ нему принадлежностями»¹⁵.

Частина жителів цієї території організувалася в козаці сотні Полтавського (1649–1660 рр.), Зіньківського (1662–1672 рр.), Гадяцького полків (1660–1662 рр., 1672–1782 рр.) і відійшла до управління козацької старшини: полковника та сотників, посполитою ж частиною населення володів Гадяцький замокъ – тепер і в наступному рангова маентність гетьманів: «...в статтях (1663 р.), що їх складено при обранні на гетьманство Брюховецького, зазначено, “чтобъ вся волость Гадяцкая при булаве была такъ, какъ за покойнаго Богдана Хмельницкаго, гетмана Запорожского было. А волости Гадяцкой Зеньковскому полку те города ..., чтобы пригядна и те все городкы помянутые съ мельницами и селами, съ полями и сенокосами угодій къ темъ городамъ належачими на булаву гетманскую шлы ... Царь Олексій Михайловичъ 1666 року по ... пожаловавъ гетмана велель ему на булаву Гадячъ съ теми городами дать”»¹⁶.

З часом гетьмани роздавали свої «булавинські» володіння «до ласки войсковой»: козацькій старшині, особливо з Гадяцького полку, монастирям, духовенству, зменшуючи цим кількість своїх рангових маентностей. «Полку гадяцкаго все посполитіе, въ городахъ, селахъ и деревняхъ обретаючіеся, здавна, отъ начала определенія на булаву гетманскую, до замку гадяцкаго належали и всякіе повинности до замку отдавали; когда же учреждено въ томъ полку гадяцкомъ полковника старшину полковую и сотниковъ, въ ту пору и маентности на чинъ полковничій и старшинскіе и протчіимъ заслужонимъ въ награжденіе службъ ихъ, по разсмотренію зъ респекту гетмановъ и изъ ласки и до ласки войсковой, стали быть определяеми»¹⁷.

Як приклад – надання маентностей Гадяцькому Красногорівському Миколаївському монастирю: «Деревня Будица Малья, 44 двори, ... близь монастира Красногоровского Николского гадяцкаго, надана на той же монастирь отъ гетмана Мазепи року 1687 ... Другое село Книшовка и деревня Дудчинце, 74 двора, до замку гадяцкаго належали, а в року 1693 уневерсаломъ отъ гетмана Мазепи на той же гадяцькій монастирь наданы и покойнаго гетмана Скоропадского подтвѣрдительнымъ уневерсаломъ сконфермованы»¹⁸, ще раніше при Самойловичу надано Скельському Свято-Преображенському монастиреві село Грунської сотні Павловочка: «...село Павловочка ... надано за жизни Гетмана Самойловича»¹⁹.

¹¹ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 1. С. 131.

¹² Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 41.

¹³ Там само.

¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. Кн. 2. С. 821.

¹⁵ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи 1734–1794 рр. Полтава: Дивосвіт, 2020. С. 70.

¹⁶ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 42.

¹⁷ Генеральное следствіе о маентностяхъ Гадяцкаго полка 1729–1730 гг. Полтава: Изд-е Полтавскаго губернскаго статистическаго комитета, 1893. С. 11.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 76.

Наступні гетьмани, у більшості, підтверджували право на володіння цими маєтностями. За «даними ревізії 1723 року, ... із тих 36 поселень ..., що вони існували на території Гадяцького полку 1649 р., значаться 1723–1725 рр. за державцями 21: ... Крім того з поселень, що вони виникли за час 1649–1723 рр., за державцями значаться 23 поселення ... У безпосередньому віданні булави значаться 15 поселень, що вони існували на території Гадяцького полку до 1649 р.: ... та 14 поселень, що виникли після 1649 р. ... Отже, на території Гадяцького Замку в 1723–1725 рр. поселень було 73, з яких – 29 в безпосередньому віданні “булави”, а 44 – у приватному володінні, під державцями ... в тих же 73 маєтностях значиться “посполитих дворів” – 6.457, з яких у 29 маєтностях, що знаходяться в безпосередньому віданні “булави” – 2.705 (41,9%) і в 44 маєтностях державців – 3,752 (58,1%)»²⁰.

Чергова детальна ревізія гадяцьких земель була проведена 22 серпня 1728 р. за наказом імператриці Анни при наданні Гадяцького ключа на «ранг» гетьману Данилу Апостолу, що відображено в «Решительных пунктах Верховнаго Тайнаго Совета», де зобов'язувалося зокрема і «привернуть» незаконно привласнені маєтності до володінь замку: «Ключ Гадяцкий съ протчими местечками и со всеми доходы отдать ему гетману на булаву какъ и прежний гетманы онымъ владели, а о маєтностяхъ ежели какіе еще на булаву належали и гетманъ Скоропадский взялъ себе и утвердилъ жалованными грамотами жене своей и детямъ въ собственное владение ихъ, монастырямъ раздать – освидетельствовать и ежели которые подленно належали на “булаву” и те возвратить»²¹. Уже Апостол в 1729–1730 рр. проводить «Генеральное следствие Гадяцкого полку», згідно з яким: «...всього маєтностей на території Гадяцького Замку – 73, в них посполитих дворів – 5718; з цієї кількості 34 маєтності з 2899 дворами (50,7%) знаходяться у безпосередньому віданні “булави”, а 39 з 2819 дворами (49,3%) – у різних державців»²².

Отже, відповідно до проведених ревізій, більшість маєтностей Гадяцького ключа протягом 1654–1730 рр. перейшли різними шляхами в приватне володіння: «...все ж таки майже 57% маєтностей “на булаву” на території Гадяцького Замку залишається у приватному володінні, й Гетьман Апостол, а потім і “правитель Малоросіи” Шаховський, однією рукою відбираючи в де кого з державців маєтності, другою – знов їм же віддавали їх»²³.

Після елекції Кирила Розумовського царським міністром, графом Гендріковим була проведена ревізія Гадяцького замку: «По відомостях, що їх 11 березня 1750 р. надіслав до “коллегии иностранныхъ дель” міністр граф Гендріков, значиться “Гадяцкий Замокъ съ принадлежащими къ нему местечками, села и деревне, въ нихъ 2444 двора, въ томъ числе городовъ – 7, сельъ 28, собственныхъ дворцовыхъ футоровъ – 4 и мельницъ 2”»²⁴. Дещо пізніше, указом від 5 липня 1750 р., імператриця Єлизавета на ім'я «коллегии иностранныхъ дель» про «конфірмації гетьманом Розумовським» віднині заборонила роздачу маєтностей Гадяцького замку й зазначила: «Замокъ Гадяцкий и протчие на урядъ гетманский надлежащая (маєтності), которые и поныне именуются не в роздаче и со всеми къ нимъ принадлежностями и доходы отдать оному графу Разумовскому»²⁵. А щодо підданих у ньому, вказувалося: «А маєтностями на булаву определенными противъ иныхъ подданныхъ нашихъ гетмановъ владеть со всякою пристойною повинностію»²⁶.

Прибувши влітку 1751 р. в Україну, Кирило Розумовський одразу ж узявся за свої рангові володіння, які були піддані структурній реорганізації. Замість «староств» утворені волості: Почепська, Бакланська, Шептаківська, Ропська, Карлівська, Батурицька, Биківська, Яготинська і Гадяцька. На чолі кожної волості призначено управляючого, або господаря під загальним керівництвом створеної ще в 1750 р. «Домової Економічної канцелярії»²⁷ на чолі з Григорієм Тепловим у Глухові. «Домовая Экономическая канцелярия» зобов'язана була надсилати на ім'я гетьмана звіти про економічний стан володінь, які водночас, будучи звільненими від державних податків, виходили з-під контролю адміністрації тих полків, на території яких вони знаходилися. Це проявляється в листі Г. Теплова до переяславського полковника Семена Сулими в листопаді 1751 р.: «...маєтності его ясно велможности изъемлемы должны быть от ведения всехъ судебныхъ мействъ прежде ведения канцелярии экономической, и все, что в нихъ производится или от них, требовано быть

²⁰ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 45–46.

²¹ Там само. С. 47.

²² Там само.

²³ Там само. С. 48.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 1. С. 147.

²⁷ Домова Економічна канцелярія гетьмана Розумовського заснована в 1750–1751 рр. для управління гетьманськими ранговими маєтностями в Україні. Віддала адміністративно-господарською діяльністю в маєтностях. Скасована в 1764 р. у зв'язку з ліквідацією гетьманства в Україні.

имеет, должна наперед ведать канцелярія экономическая, яко командующее оными место»²⁸.

Діяльність гетьманської канцелярії почалася з переписів майна з використанням наявних тоді переписів та ревізій населення: «По доношению Суда Генерального о взятии с оною суда генерального в экономическую канцелярию компутов и старинных ревизий о козаках и посполитых малороссийских»²⁹. Щодо Гадяцької волості, то було встановлено, що, незважаючи на зростання з 1730 р. кількості населення та поселень на території Гадяцького ключа, замкових підданих не стало більше, а навіть менше, про що 12 жовтня 1751 р. доповідав Розумовський у столицю: «По высочайшему В.И.В. именному всемирнолучивейшему указу отданные мне на урядь гетманские маестности явились весьма опустошены и подданныхъ въ техъ маестностяхъ, противъ прежнихъ временъ, многимъ числомъ умножилось ...; къ тому же изъ маестностей, и за прежними гетманами бывшими, многие отошли къ другимъ владельцамъ и ныне состоятъ»³⁰. А причина в тому, що в 30–40-х рр. XVIII ст. в Україні «многим числомъ деревни и угодія были разкрадены грабителями мужиками, которые себе чины за деньги достали ... Сіе деревни бывшие долговременно между гетманствомъ въ крайнемъ несмотреніи разными чинами ... и во всей Малой Росіи таковымъ же образомъ и многимъ числомъ земле государевы, деревни и угодія раскрадены всеми грабителями мужиками, примернымъ образомъ надобно будетъ утвердить, те которые по самой справедливости и по всемъ законамъ отобрать у нихъ должно»³¹. Можливо, цей доповідний лист-звіт писався імператриці, щоб та дала добро на примусове повернення колишніх володінь, адже вони надавалися козацькій старшині не тільки гетьманами, а й царями. Мабуть, усе-таки була дана санкція імператриці на це, а можливо навіть, що Кирилу Розумовському було поставлене таке завдання зі столиці з великодержавницького міркувань. Зрозуміло, що все це стосувалося й Гадяцьких земель гетьмана.

У 1752 р. проведена повторна ревізія маєтностей Гадяцької волості, і 30 жовтня цього року гетьманська домовна Економічна канцелярія довела до відома Розумовського про її результати. У віданні замку виявилось «подданическихъ дворовъ – 1779, бездворнихъ хатъ – 1044 да великое число пустыхъ дворищъ», а також факти того, що багатьма «подданическими дворами, ихъ грунтами и угодіями», які належали «до булави», самовільно заволоділи «козаки і разные чины». Особливо багато незаконно володіли маєтностями ті, кому надав їх гетьман Іван Скоропадський: «...дехто з останніх володіє маєтностями незаконно, а саме всі ті, хто одержав маєтності від Скоропадського до “ласки войсковой”, а такі маєтності ще на підставі п. 9 “решительныхъ пунктовъ” 1728 р. належали відібранню ... а всього 9 маєтностей, в них 446 дворів (Кількість дворів зазначено за «Генеральнымъ следствиемъ» 1729–1730 рр.)»³². На це Розумовський наказав: «...те дворы съ грунтами и угодіями отыскать проти ревізії 1723 р. и привернуть подъ Замокъ Гадяцкій», доручивши виконання цього наказу господареві Гадяцького замку Богдановичу, а Генеральній Військовій та Полковій Гадяцькій канцеляріям, сотенним правлінням наказано було «чинить вспомошествование» Господарю та дозорцям під час виконання покладених на них завдань. Через деякий час були подані відомості до канцелярії, що «все такие дворы и угодія отобраны подъ замокъ», але виявилось, що «те его Богдановича репорты явились фальшивые, якожь изъ показанныхъ отъ него въ отборе такихъ угодій и третьей въ действительномъ Замка Гадяцкого ведомстве не нашлось, а остаются по прежнему за теми жъ владельцами, у кого они найдены»³³.

На цьому тлі й розвиваються події в Грунській сотні Гадяцького полку, що описані в цій розвідці. Суть справи полягає в тому, що з Економічної графської канцелярії за підписом К. Розумовського до Генеральної Військової канцелярії 12 листопада 1752 р. надійшов ордер, в якому вказувалося, що в результаті проведеної в жовтні цього ж року ревізії маєтностей Гадяцького замку було виявлено менше підданих дворів посполитих, ніж повинно бути порівняно з переписом 1723 р.: «По справке де з Ревизією 1723 году в маєтностяхъ Замку Гадяцкого во владеніи прежде состояло 3034 двора подданихъ, нине де того числа недостаетъ, 2883 дворовъ»³⁴. Зокрема, у Грунській сотні Гадяцького полку «грунтами» посполитих, підданих Гадяцького замку, заволоділи й користуються «духовного и мирского разного звания люди». В ордері вимагалось, щоб у Грунській сотні «...оніе до вишеписанного прежнего числа, подданические двори чрезъ следствие с іменъ

²⁸ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 1. С. 52.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК). Ф. 1633. Оп. 1. Арк. 84.

³⁰ Васильчиков А. Семейство Разумовских. Т. 1. С. 153–154.

³¹ Документи, известія и факты. Къ истории земле владенія в Малороссіи. Свидетельство гетмана Разумовского. *Кіевская Старина*. 1889. № 4. С. 201–203.

³² Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 49.

³³ Там само.

³⁴ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 2 зв.

и прозваній в той 1723 года ревизии показанихъ, проискавъ под Замокъ Гадіацкій, по прежному привернуть»³⁵. Генеральній канцелярії наказувалося надавати допомогу замковим управляючим: «И по требованію оной же Экономической Канцелярії для такогого под Замокъ Гадіацкій отшедших подданическихъ дворовъ взисканія»³⁶. Для чого в Гадяч був направлений: «...ко вспомошествованію Господару Замку Гадіацкогo от Генеральной войсковой Канцелярії определенъ Войсковой товаришъ Григорій Корсун, к которому в надлежащій силе и ордер от Вашей Ясневелможности посланъ», про що одразу ж проінформовано гетьмана: «А в Экономическую канцелярію для ведома с Генеральной Канцелярії сообщено»³⁷.

У листопаді 1752 р. за наказом господаря Гадяцького замку, бунчукового товариша Григорія Богдановича і за участю військового товариша Григорія Корсуна, місцевий дозорця Кирило Ілленко прийнявся описувати замкові землі в містечку Груні та селі Комишах, для їх реквізиції на користь Гадяцького замку, плануючи виселити людей з осель, а ті, хто не захотів би покидати свою домівку та віддавати угіддя, повинні були б повернутися до підданства замкового.

Однак це не вдалося одразу зробити, бо викликало неабиякий резонанс і образу серед різних «духовних и мирских чинов» Грунської сотні: «...таковому нечаянному грунтовъ отбору ми нижайшие можем узнать себе немалую обиду»³⁸, бо ж володарі цих «плецов та грунтовъ» були люди дійсно різних чинів: від бідної удови та «крайне нищетного подпомощника козака» до намісника Грунського церковного благочинія, Бунчукового товариша та городового Грунського отамана.

4 грудня 1752 р. потерпілі пишуть «Всенижайшее доношение» до гетьмана Розумовського через Генеральну Військову канцелярію. У листі вказувалося, що замковий дозорця Кирило Ілленко забирає наділи землі у жителів Груні та Комишів під володіння замку. До того ж, він виселяє цих людей із домівок, що побудовані на цих «грунтах», з худобою просто на вулицю, та ще й у зимовий холодний час. При цьому скаржники стверджують, що: «...імеючися в духовного и мирскаго разного звания людей в насъ нижайшихъ во владении грунта от посполитихъ подданихъ ... по купле, наследію и другими зделками, издавна безспорно»³⁹, спираючись на свої козацькі вольності «по волности Малороссійской во владеніе доставшіеся»⁴⁰. А хто, за словами того ж Кирила Ілленка, не хотів віддавати свої наділи та покидати господарство, повинен був вийти з козацького стану й перейти в підданство Гадяцького замку, сплачуючи податки, як і всі посполиті: «...или без переходу на тех поселенияхъ будучи равно как иподданіе Вашей Ясневелможности подати и другие повинности отпралялись, для чего и на состоящие в сотне Грунской винтерквартеров консистенти приказивается правиянт и фуражъ заготовлять и купно с посполитими отдачу чинить и во всемъ слушатся Грунского дозорци и войта, а не той команди где ми нижайшие по козачеству ныне состоимъ»⁴¹, що їм було аж ніяк неприйнятно: «...так что и в козачей должности ныне и впредъ бить крайне несостоятели»⁴². Позивачі аргументували законність своїх прав на набуті від посполитих у них земельні володіння ще й тим, що в замкових посполитих також є в користуванні козацькі землі: «...получение всякихъ грунтовъ равно и взаимственно от козаковъ посполитимъ а от посполитихъ козакамъ происходила безспорно и свободно по Вольности Малороссійской без всякаго под нея запрещения, почему равно и во владении подданихъ замковихъ немалое число в проданихъ, по наследію и другими разными образи козачихъ грунтовъ и угодий находится»⁴³.

А в кінці «доношенія» люди благають гетьмана проявити милість, не допустивши відбору їх земель та переводу їх до посполитого стану, давши можливість відбувати козачу службу.

Підписи поставили 49 мешканців Груні та 7 жителів с. Комиші Грунської сотні. Із сотенної старшини підписалися бунчуковий товариш Ілля Милорадович, значкові товариші Сила Лисенко, Андрій Євтушенко, Кузьма Нестеренко, Городовий Грунський Отаман Федор Лавриненко, настоятелі всіх п'яти грунських храмів на чолі з намісником Іваном Шимоновським (він же й «іерей Трьохсвятський»): Воскресенської – Григорій Яновський, Миколаївської – Яків Григорієвич, Успенської – Василь Яновський, Покровської – Йосип Федорович. Усі підписалися власноруч, окрім неписьменного значкового товариша, ко-

³⁵ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 2 зв.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. Арк. 3 зв.

³⁹ Там само. Арк. 2.

⁴⁰ Там само. Арк. 3.

⁴¹ Там само. Арк. 3, 3 зв.

⁴² Там само. Арк. 3.

⁴³ Там само. Арк. 3 зв.

лишнього городового отамана (1714–1718 рр.)⁴⁴ Кузьми Нестеренка: «Козма Нестеренко а вместо его с его ж ведома внук Григорий Нестеренко руку приложил»⁴⁵. Хоча в документі й не вказано точно, але вірогідно вищепідписані тут виступали як потерпілі, маючи у власності ті «злочасні» замкові грунти. Бо, зазвичай, якщо це був лист від сотенного правління, то він повинен бути завізований усією сотенною старшиною, сільськими отаманами та найбільш значними виборними козаками Грунської сотні. Ними були в ті роки: «Местечка Груни Двори отдачъ волние ... Сотника Грунского Семена Милорадовича, Писаря Сотенного Прокопа Донціа, Хоружого сотенного Прокопа Рубана ... Села Комишов ... атамана Григорій Гаковка ... Села Шингиреевки ... Атамана селского Василя Лобаса ... Села Павловочки Атамана Селского Петра Нечая»⁴⁶ – і аж ніяк не вдовами.

За 45 «виборние подпомощики козаки и удови», тобто рядових козаків різного достатку, поставив підписи козак Грунський Степан Євтушенко: «А воместо их неграмотних по их прошению і за себе Сотне Грунской козак Стефанъ Евтушенко руку приложилъ»⁴⁷. Серед них: вдови – Гапка Вакулиха, Уляна Богданка, Анна Ярошенчиха; «виборние козаки среднегрунтовиые» Леско Калач; «виборние козаки малогрунтовиые» – Клим Часник і Дмитро Клунний; «виборние козаки нищетние» – Феско Євтушенко, Трохим Гришко, Петро Томурка, Матвей Щома, Савка Поривай, Павло Косенко, Іван Ярошенко, Федор Лук'яненко, Василь Федоренко, Дем'ян Лаврененко, Іван Годун, Іван Москаленко, Федор Дорогий, Улас Галич; козаки підпомічники: «козаки подпомощники малогрунтовиые» – Роман Лаврененко, «нищетние и весма убогіе козаки подпомощники і удови коней воли усебе имеющие» – Іван Бойко, Ігнат Раченко, Гаврило Беленко, Логвин Тищенко, Василь Чиженко, Василь Остапенко, Іван Москаленко; «Подпомощники козаки нищетние бездворние водних токмо хатах при огородах и без огородов живущие зза жону и другой работизни питающие» – Леско Тищенко, Іван Чорниш, Федор Косенко, Андрій Масловець, Василь Шамраенко; козачі підсудки – Улас Губич, Яків Скориненко, Данило Кустенко; а також сотенні служителі-асаульці Михайло Подопрігора, Прокоп Огаренко, стельмах Леско Бережецький та комісар Іван Бандур⁴⁸.

Серед 45 підписів знаходимо 7 козаків жителів села Комиші: «Села Комишовъ ... Виборние козаки среднегрунтовиые Пилипъ Проскурня, Прокопъ Никоненко, Іванъ Ярошенко ... удова Гапка Вакулиха. Виборние нищетние Іванъ Грибенко ... Того ж села Комишовъ нищетние и весма убогіе козаки-под помощники коне и воли усебе имеющие Іванъ Заичка ... Подпомощники козаки нищетние бездворние в едних хатах при огородахъ и безогородовъ живущие зза жону и другой работизной питающие ... Василь Говейна»⁴⁹.

«Доношеніє» було доставлено: «...вибраних с насъ нижайшихъ товарищей Трохима Гришка да Романа и Грицка Лаврененков – козаковъ»⁵⁰ в Генеральну Військову канцелярію 8 січня 1753 р., де в той же день його зареєстрували за № 14.

Після Різдва свят 1753 р. звернення жителів Грунської сотні Гадяцького полку було розглянуто в Генеральній Військовій канцелярії, яка остаточного рішення прийняти не наважилася, незважаючи на присутність у Гадячі та Груні їх представника Григорія Корсуна. Можливо, через те, що послання було адресоване гетьману Розумовському або що серед скаржників стояли підписи вельми поважних осіб у полку: сотенного духовенства й навіть бунчукового товариша Іллі Милорадовича – колишнього Грунського сотника, городового отамана. Тому, одразу ж 12 січня 1753 р. направлено в гетьманську домову Економічну канцелярію «Всепокорнейшее Доношеніє» за № 150 за підписами членів Генеральної канцелярії: Генерального підскарб'я Михайла Скоропадського, Генерального бунчужного Миколи Ханенка, Полковника Петра Апостола, в якому викладено суть справи, виходячи зі звернення грунчан, що: «...под Іменемъ вашей Іасневелможности в Генеральную Войсковую Канцелярію подали Доношеніє»⁵¹, і доповівши про свої дії по цій справі: «Ко вспомошествованію Господару Замку Гадяцького от Генеральной войсковой Канцелярії определенъ Войсковой товарищъ Григорий Корсун»⁵². Але у зв'язку з невдоволеннями в Грунській сотні, навіть незважаючи на присутність там їх представника, виконати розпорядження гетьманської канцелярії щодо повернення маєтностей в Грунській сотні до володіль замкових не вдалося. І, не беручись за самостійне вирішення цього питання, Генеральна канцелярія в особі її управителів Михайла Скоропадського, Миколи Ханенка та

⁴⁴ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 12.

⁴⁵ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 5.

⁴⁶ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 58, 62, 64.

⁴⁷ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 5.

⁴⁸ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 50–59, 76.

⁴⁹ Там само. С. 59–62.

⁵⁰ ЦДІАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 3 зв.

⁵¹ Там само. Арк. 3.

⁵² Там само. Арк. 2 зв.

Петра Апостола звертається 12 січня 1753 р. з «Всепокорнейшим доношенням до графа Кирила Розумовського через його домову Економічну канцелярію: Того ради Генеральная войсковая Канцелярія, над оное высокое Іасневелможности Ваше повеление, которое выражено в сообщении Экономической Канцелярії, по оному доношению немогучи каково либо определения учинить, вишеписанное ихъ просителей доношение при семь, вашей Іасневелможности коелого Усмотрения, в оригинале поднося повелительной на сіе просить Іасневелможности вашей резолюціи»⁵³.

Оскільки Кирило Розумовський у цей час перебував у Москві, донесення було переслане йому туди. Ознайомившись із донесенням жителів Грунської сотні та Генеральної канцелярії, К. Розумовський висловив у листі невдоволенням тим, що Генеральна канцелярія самостійно не вирішила це питання, нагадуючи їм, що: «А понеже и самой Генеральной Канцелярії известно: яко по правамъ малороссійскимъ владелческихъ Грунтов никто никакимъ образомъ без дозволения владельческого за собою укреплять не смеют»,⁵⁴ указуючи, що питання відбору цих земель домовою гетьманською Економічною канцелярією вже остаточно вирішено: «На основаніи чего об отборе таковыхъ, не правильно завладенныхъ посполитскихъ грунтовъ и определение наше состоялось, какъ изъ домовой нашей Экономической канцелярии в Генеральную Войсковую канцелярию»⁵⁵. Далі гетьман наказав Економічній та Генеральній Військовій канцеляріям довести процес привернення маєтностей у Грунській сотні Гадяцького полку до своїх гадяцьких володінь до кінця: «...какъ изъ домовой нашей Экономической канцелярии в Генеральную Войсковую канцелярию По прежнему Къ Замку гадяцкому поступать по силе оного прежде состоявшаго нашего определения»⁵⁶, а з приводу купівлі земель його підданими посполитими у грунських козаків, наказав розібратися на місці й доповісти в Економічну гетьманську канцелярію: «...что же в ономъ доношеніи представляется яко де под владеніемъ посполитыхъ Замку Гадяцкого, суть во владеніи козаціе грунта: то о техъ козаціихъ грунтахъ У кого оне от посполитыхъ людей есть во владеніи и какъ давно, и почему достались ... Велеть учиня ведомости верніе, сообщитъ в нашу Домовую Экономическую Канцелярію по определению»⁵⁷.

Отже, слізні прохання «духовного и мирскаго разного звания людей» Грунської сотні так і zostалися без уваги Розумовського. Формально гетьман був правий, бо, дійсно, згідно з чинними законами відчуження володарських маєтностей без згоди володаря не дозволялося. Та все ж треба віддати належне сотенній та генеральній старшині, які, хоч і не відкрито, та таки підтримали жителів Грунської сотні. Знаючи, що накликають на себе гнів гетьмана, не захотіли йти на конфлікт із жителями Груні та Комишів, що свідчить про єдність козацького духу та спільноти в Україні, яка проявлялася в співчутті до ближнього та підтримці їх перед царськими урядовцями, ким значною мірою і був гетьман Кирило Розумовський.

У цій історії в Кирила Розумовського, як ні в якого гетьмана до цього, перемогли риси царського вельможі: авторитарність і стремління до збагачення над «високомилостивим милосердием» до своїх підданих. Хоча гетьман був чи не найбагатшою людиною не тільки в Україні, а і в усій Російській імперії, а його прибутки з рангових володінь, зокрема і з Гадяцького замку, увесь час зростали: «За довідкою, складеною Економічною канцелярією у лютому 1756 р., прибутки з гетьманських маєтків з України становили 17983 рублі 30 коп. за 1753–1754 рр.»⁵⁸.

Усе ж «грунти» були віддані замку і сім'ї виселені зі своїх осель, а з козаки вимушені були перейти в посполиті. Так, у сповідних розписах церков Груні 1778 р. зустрічаємо: «Прокопъ Андреевъ Огаренко, 52 л.»⁵⁹ із сім'єю серед дворових служників у Полковника Гадяцького Семена Милорадовича, «Яковъ Уласовичъ Губичъ 63 летъ»⁶⁰, син Уласа Губича, – серед посполитих м. Груні, Данило Кустенко⁶¹ – серед посполитих Груні.

Правда, ця історія на цьому не закінчилася, адже після відібрання маєтностей у власників усі ці державці, мабуть, зокрема й жителі Грунської сотні, вдаються зі скаргами до «нижнього земського суду» про незаконність цих дій. Ці скарги були потім направлені до «Правительственного Сената»: «...подаются скарги цілими группами на ім'я Катерини II, в Сенат, до Гадяцького повітового суду, але справам ходу не давали»⁶².

⁵³ ЦДДАК. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1306. Арк. 2 зв.

⁵⁴ Там само. Арк. 4.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба... Ч. 1. С. 49.

⁵⁹ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 305.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 51–52.

Іншою справою про «привертання» маєностей до Гадяцького замку на території Грунської сотні Гадяцького полку була секуляризація майна Пустинно-Скельського Свято-Преображенського чоловічого монастиря, що знаходився неподалік сотенних містечок Куземин та Грунь на порослих густим непрохідним лісом Скельських горах на правому березі Ворскли.

Обитель була заснована 1653 р. ченцями правобережного Зеславського Свято-Михайлівського чоловічого монастиря, які оселилися «на мeste бывшихъ пасекъ зеньковскаго полковника Шимана»⁶³ на Скельській горі, утікаючи від католицького засилля. Полковник Зінківський, житель Груні Василь Шимон (Шимоновський), був його першим фундатором. У сер. XVIII ст. монастир став найбільшим землевласником у краї: понад 10 тис. десятин землі та лісу, сади, винокурні, пивоварні, шинки, двори посполитих практично в усіх селах і містечках Грунської та сусідніх Куземинської й Котелевської сотень, млини на річках Ворскла та Грунь Черкаська, перевіз через Ворсклу побіля Куземина, навіть своя ярмарка, яка відбувалася 8 серпня. Маєності святої обителі – жертви простих козаків та посполитих, козацької старшини як Гадяцького, так і інших полків, гетьманів. Але найбільшою цінністю Скельського монастиря були посполиті невеликого «селца Павловочка», що знаходилося в Грунській сотні Гадяцького полку за 5 верст від сотенного містечка Груні й налічувало, згідно з переписом 1748 р., «...села Павловочки. Посполитіє владения Мнстиря Преображенского Склеского ... дворовъ 21 ... хат 69 ... семей 65»⁶⁴, на 1760 р. – 77 дворів посполитих. Село Павловочка засновано в «1650–51 рр. козаками-переселенцями з правобережного містечка Паволоч Білоцерківського полку»⁶⁵, і з тих часів знаходилося у власності Гадяцького замку, а з березня 1654 р. разом з іншими населеними пунктами Грунської сотні перейшло до рангових гетьманських володінь. За гетьманства Самойловича в 1681 р. надано у володіння «до ласки войсковой» Скельському монастирю: «а понеже оноє село Павловочка в спокойное Пустиноскелскому монастирю владение надано за жизни Гетмана Самойловича чему будетъ близъ осми десяти летъ»⁶⁶.

Пізніше це «пожалування» підтверджували знов прийдешні гетьмани: Іван Мазепа, Іван Скоропадський, Данило Апостол. У періоди ж, коли Гадяцький замок працював на казну, також ніхто не посмів забирати цю маєність з-під володіння ігумена Скельського монастиря.

По-іншому поступив з монастирським майном новий гетьман України Кирило Розумовський. Він не підтвердив володінь монастирів, що надали їм його «антецессори», хоча повинен був опікуватися й мирською, і духовною владою в краї. І, переглядаючи документацію його канцелярії, натрапляємо лише на одне підтвердження ним монастирських володінь, а саме – Гадяцькому Красногорівському в 1756 р. Що ж привело до таких дій гетьмана і графа Кирила Розумовського? Для цього треба уяснити, що, незважаючи на те, що 40-ві рр. XVIII ст. були позначені істотними змінами в становищі Церкви на підлеглий території України: відновлено посаду митрополита, низка офір занепали монастирям – постання нової європейської світської освіти в сер. XVIII ст., відкриття Академії наук у Петербурзі, а також отримання сучасної освіти Кирилом Розумовським та переймання ним столичних віянь, віддалило його від церковних і освітніх практик, привівши до трансформації схоластичних поглядів. Тому новий гетьман і не виявляв належної поваги до українського духовенства. До того ж почав проводити секуляризацію майна монастирів, що й видно на прикладі Скельського монастиря в Гадяцькому полку.

Як указувалося в справі про відібрання ґрунтів у Комишах та Груні, ще 30 жовтня 1752 р. Економічна гетьманська канцелярія довела до відома Розумовського, що його підданськими дворами заволоділи самовільно різного чину люди; Розумовський наказав «те двори съ ґрунтами и угодіями отыскать и привернуть подъ Замокъ Гадяцкій». Господар замку Богданович виконує цей наказ, що видно зі справи, але виясняється, що замку повернуті були не всі володіння. Тому з інспекцією 26 квітня 1757 р. в Гадяч посилається представник гетьманської Економічної канцелярії бунчуковий товариш Дяковський, який доповідав Кирилу Розумовському таке: «...дехто з останніх володіє маєностями незаконно, а саме всі ті, хто одержав маєності від Скоропадського до “ласки войсковой”, а такі маєності ще на підставі п. 9 “решительныхъ пунктовъ” 1728 р. належали відібранню. Маєності ці такі: Русанівка – 63 двори, с. Подставки – 44 двори, с. Подолки – 150 дворів, с. Бобрік – 18 дворів, с. Будища Лютенські – 56 дворів, с. Троянівка – 6 дворів, с. Хлопчовка – 7 дворів, с. Лісовка – 25 дворів, с. Мала Павлівка – 77 дворів, а всього 9 маєнос-

⁶³ Къ исторіи Скельскаго монастыря. *Кіевская старина*. 1886. № 10. С. 392.

⁶⁴ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 49–50.

⁶⁵ Сірий О. Перегортаючи сторінки минулих літ. Полтава: Дивосвіт, 2019. С. 93.

⁶⁶ ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 102. Спр. 33397. Арк. 1.

тей, в них 446 дворів»⁶⁷. На це гетьман наказує: «...находящієся въ стороннемъ владеніи подданическіе двори и угодія въ присутствіи оногo господаря или отъ его поверенныхъ, отъ всехъ владельцовъ, ктобъ какова чина не былъ, отобрать все безъ упущенія и привернуть подъ Замокъ Гадяцькій»⁶⁸.

Якраз тут ми й зустрічаємо маєтність Скельського монастиря с. Павловочка (Мала Павлівка). Але все ж із 1757 р. і до 1761 р. монастир ще боровся за свої володіння, і ні гетьманська, ні Генеральна військова канцелярія не наслідувалися виконати рішення Розумовського щодо «привернення» с. Павловочки під володіння Гадяцького замку. І тільки 24 вересня 1761 р. за черговою вказівкою гетьманської «Домовой Экономической канцелярії» Генеральна Військова канцелярія наказала полковій Гадяцькій канцелярії с. Павловочку Груньської сотні все-таки «отобрать и причислить къ владенію Замка Гадяцкогo» від монастиря Скельського.

Отже, гетьман замахнувся на те, чого ніхто з його «антецессорів» собі не дозволяв, хоча ігумен та ченці денно й нічно молилися за гетьманів та український народ і проводили велику просвітницьку діяльність у краї. Це якраз і започаткувало секуляризацію монастирів в українських землях – складний, суперечливий і досить тривалий процес.

Історіографія проблем секуляризації доволі велика, має концептуальні підходи щодо характеристики та значення цього процесу. Нерідко вивільнення суспільства від Церкви та релігійних практик вважають основним процесом раннього Нового часу. Питання переходу від релігійного і церковного до світського й державного пов'язується не лише з відчуженням церковного майна, але і з глибинними психологічними зсувами та утвердженням раціональних умов співіснування. Однак після духовного регламенту та заборони монастирям щодо придбання нерухомого майна 1728 р. кроки Розумовського цілком виглядають у русі імперських практик.

Отже, гетьманська адміністрація здійснила кілька дрібних кроків з обмеження духовенства. Можливо, певною мірою відвідувач столичних салонів та президент Академії потрапив під вплив антиєзуїтських настроїв і неприязні до Церкви, однак переконливішим відчутно вплив на Розумовського його вчителя й помічника Григорія Теплова.

31 грудня 1761 р. ігумен Пустинно-Скельського Свято-Преображенського чоловічого монастиря Порфирій Туманський звернувся до Київського митрополита Арсенія Могилянського. У донесенні ігумен доводить до відома митрополита, що 26 листопада 1761 р. за рішенням Економічної канцелярії та вказівкою гетьмана графа Розумовського за ордером було забрано з-під ігуменського володіння: «по ордеру ... Разумовского з подвладенія Святопреображенского Пустиноскелского Монастиря село Малую Павловочку к Економіи Его Сіятелства под замокъ Гадяцькій, со всіми угодія отобрано»⁶⁹. Пояснює, що це село – основна монастирська маєтність і було надано їм ще за правління гетьмана Самойловича 80 років тому: «...а понеже оноє село Павловочка в спокойное Пустиноскелского монастиру владеніє надано заживни Гетмана Самойловича чему будетъ близь осми десяти леть». А нині більше в монастиря підданих посполитих немає: «...іакож уже более при убогой Пустиноскелской обители никакихъ подданныхъ вовладеніи неть»⁷⁰. З-за цього, зі слів ігумена, «Монастирь Святопреображенский Пустиноскелский в самую крайную скудость и в бижденіє приведено»⁷¹.

Судячи з листа, ігумен уже зовсім не сподівається на повернення цього володіння, і звернення побудовано більше як доповідь ігумена митрополиту про факт безповоротної втрати своєї маєтності й навіть не прохає повернути її скельським ченцям. Мабуть, перед цим ішла довга й виснажлива їх боротьба сумісно з митрополитом з домовою гетьманською Економічною канцелярією за ці володіння. Із цього донесення також видно, що інших посполитих містечка Грунь, Куземена раніше вже було забрано до замкових володіннь.

Село ж Павловочка після 1761 р. вже значилося у володіннях Гадяцького замку, і згідно із ревізією 1782 р. в ньому проживало 281 «душа» замкових підданих, які належали графу Кирилу Розумовському⁷².

18 липня 1785 р. Розумовський продав «въ ведомство казенное» більшу частину своїх Гадяцьких замкових маєтностей. Але вісім населених пунктів: х. Жидово-Долинський, с. Хитці, с. Сватки, м. Веприк, с. Комиші, с. Павлівка, сл. Борова і вищевказане с. Павло-

⁶⁷ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 49.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 33397. Арк. 1.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Арк. 1 зв.

⁷² Ведомость о волости Гадяцкой ... по последней ревизии 1782 г. Труды Полтавской ученой архивной комиссии, изданные под редакцией действительных членовъ Комиссии И.Ф. Павловскаго, А.Ф. Мальцева и Л.В. Падалки. Полтава, 1914. Вип. 11. С. 116.

вочка – були залишені графом у своєму володінні. Мала Павловочка (Павловочка, Мала Павлівка) у 1800 р. за заповітом відійшло до Лева Кириловича Розумовського, сина колишнього гетьмана. Потім с. Мала Павловочка в 1803 р. продано таємному раднику, Катеринославському губернатору Михайлу Павловичу Миклашевському, а від нього Павловочка досталася Євгену Григоровичу Бразолу – онуку Грунського сотника Василя Бразоля, у володінні якого й була до реформи 1861 р.

Яка ж доля Гадяцького ключа – гетьманського володіння після відставки Кирила Розумовського? Звільняючи з гетьманства Розумовського 10 листопада 1764 р., цариця Катерина «пожалувала» останньому «въ вечное и потомственное ему и детямъ его наследное владение ... Замокъ Гадяцкій»⁷³, перед цим провівши ревізію цих маєтностей. Тоді до замку Гадяцького належало «44 маєтності, в них посполитих дворів 1456; бездвірних хат – 500. За державцями значилося 35 маєтностей, в них дворів 1109 та бездвірних хат 1162; різних власників у 7 маєтностях, де посполитих дворів – 60 і бездвірних хат – 136»⁷⁴.

У 1782 р. граф Кирило Розумовський отримав «жалувану» грамоту на ці маєтності, тобто зміг їх заповідати й продавати, і в 1785 р. продав практично всі ці маєтності в казну.

Відтак, Гадяцький ключ, або Гадяцький замок, перестав існувати як господарська одиниця в 1785 р., коли його майно було розпродано. У довідковій літературі вказується, що рангове володіння та Гадяцький замок були ліквідовані в 1764 р., після відставки Розумовського від гетьманства, але це передчасне твердження, адже ще в 1778 р. Гадяцький замок функціонував як єдина господарська одиниця. Свідченням цього є дані зі сповідних розписів Петропавлівської церкви с. Павловочки 1778 р., де згадується сім'я дозорця замкового Микити Мулея⁷⁵.

Отже, на прикладі цих двох архівних справ відстежуються окремі аспекти життя Гетьманщини сер. XVIII ст.: адміністративно-господарська діяльність та складні соціально-майнові відносини різних верств населення України, на прикладі одної з гетьманських рангових маєтностей – Гадяцького замку. Це дає змогу більше уявити ці процеси на всій території України. Цінність цієї розвідки полягає в дослідженні діяльності гетьмана України Кирила Розумовського вже як не гетьмана-козака, а гетьмана-графа, ставленника імперського уряду. Допомогає охопити його адміністративно-господарську діяльність, зокрема у своїх рангових володіннях. Тут ми чітко зустрічаємо суперечності тогочасного буття: з одного боку, граф Кирило Розумовський, який, користуючись гетьманською владою та імперським заступництвом, намагається якнайбільше розбагатіти, потуривши навіть деякі традиції свого народу, не виявляючи тим самим належної поваги до своїх «антецесорів» та Церкви, а з іншого – йому протистоїть, хоча й негласно, козацька старшина: генеральна, полкова та сотенна, разом із рядовим козацтвом. Бо, незважаючи на вказівки гетьмана про ревізію маєтностей, ніхто на місцях не поспішав їх виконувати, подаючи неправильні звіти в гетьманську канцелярію, що й викликає невдоволення Розумовського.

Секуляризуючи володіння Скельського монастиря, місцева влада протягом 10 років уже відкрито ігнорувала прямі вказівки Економічної канцелярії гетьмана К. Розумовського щодо відбирання майна в Скельських ченців: на всіх рівнях – від управляючого гадяцькими маєтностями – господаря Замку Богдановича, замкових дозорців, генеральної старшини. Робилося все, щоб посполитих с. Малої Павловочки Грунської сотні Гадяцького полку залишити в підданстві Скельського монастиря. Справа явно затягувалася в надії, що зміниться політика гетьмана по відношенню до Церкви. Мабуть, вирішувалася ця справа і на рівні Митрополита Київського.

Ця розвідка ще раз додела тезу про єдність українського народу та різних верств населення, незалежно від достатку та стану в боротьбі за відстоювання своїх традицій і «вольностей». Це дослідження дещо перекреслює усталену думку про те, що в часи Гетьманщини населення проживало окремими громадами: козацькими та посполитими. Виявилось, що між козацтвом і посполитим населенням особливої різниці в побуті не було: вони одне в одного купляли маєтності, від одних до інших успадковували майно, що означало наявність близьких родичів серед козаків і посполитих, а також шлюбів між ними.

Перспективою подальших розвідок із цієї теми може бути залучення нових джерел і розширення територіальних меж дослідження. Особливе значення тут також має з'ясування ролі секуляризаційних процесів та змін сприйняття церковних інституцій, починаючи із середини XVIII ст.

⁷³ Бужинський М. Гадяцький ключ. Вип. 2. С. 50.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Сірий О. Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи... С. 442.

References

- Hurzhi, O., Chukhlib, T. (1999). *Hetmanska Ukraina [Hetman's Ukraine]*. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2008). *Kozatska elita Hetmanshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]*. Kyiv, Ukraine.
- Padalka, L. (2009). *Proshloe Poltavskoi terrytoryy y ee zaselenye: yssledovanyia y materyaly s kartamy [The Past of Poltava territory and its settlement: studies and materials with maps]*. Kharkiv, Ukraine.
- Petrenko, I., Siryi, O., Mykhailiuk, Yu. (2024). *Sudova sprava pysaria Hrunskoi sotni Hadiatskoho polku Yakova Chemkalskoho [The court case of Yakiv Chemkalskyi, scribe of the Hrun hundred of the Hadiach regiment]*. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 47–53.
- Polonska-Vasylenko, N. (1995). *Istoriia Ukrainy [The history of Ukraine]*. Kyiv, Ukraine.
- Putro, O. (2008). *Hetman Kyrylo Rozumovskyi ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorennia XVIII st.) [Hetman Kyrylo Rozumovsky and his era (from the history of Ukrainian state-building in the 18th c.)]*. Kyiv, Ukraine.
- Siryi, O. (2019). *Perehortaiuchy storinky mynulykh lit [Turning the pages of the past years]*. Poltava, Ukraine.
- Siryi, O. (2020). *Hrunska sotnia: Reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy 1734–1794 rr. [Hrun hundred: Registers, audits, confessionals, metric records of 1734–1794]*. Poltava, Ukraine.
- Smolii, V. (1998). *Ukraina kriz viky [Ukraine through the ages]*. Kyiv, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всевітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36000, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor, head of the department of World History, Religious Studies and Teaching Methods of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University (2 Ostrohradskiyi street, Poltava, 36000, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

Сірий Олександр Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (вул. Великотирнівська, 29/2, м. Полтава, 36034, Україна).

Siry Oleksandr – member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Velikoturnivska St., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: doc_seriy@ukr.net

Боечко Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Черкаської медичної академії (вул. Хрещатик, 215, Черкаси, 18000, Україна).

Boiechko Vladyslav – doctor of historical sciences, professor, professor of humanitarian disciplines department of Cherkasy medical academy (215 Kreshchatic St., Cherkasy, 18000, Ukraine).

E-mail: osbb53@ukr.net

«COLLECTING» BY HETMAN KYRYLO ROZUMOVSKY OF THE RANKING PROPERTIES OF THE GADYACH CASTLE IN THE HRUN HUNDRED OF THE GADYACH REGIMENT

The purpose of the study is to research the economic activities of hetman Kyrylo Rozumovsky, in particular, the return to their rank possessions of estates that were illegally distributed by «antecessors» and seized by people of various ranks and titles, for example: «attracting soil» to the hetman's Gadyach possessions, which were illegally used by «clergy and secular people of various ranks» of the Hrun hundred, and the secularization of the property of the Pustyno-Skelsky Spaso-Preobrazhensky cathedral in the form of a return to the possessions of Gadyach castle of commoners of the village of Pavlovchka of the Hrun hundred.

The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity and systematicity. The work was prepared on the basis of an anthropological approach. When writing, problem-chronological, historical-genetic, analytical methods were used.

The novelty of the research: as a result of the search, business-economic activities of hetman Kyryl Razumovsky in one of his high-ranking possessions – Gadyach castle and the role of the hetman's household Economic chancellery were clarified. On the example of eviction of residents of the Hrun hundred of the Gadyach regiment from their homes built on the lands that were the property of the Gadyach castle and the taking away from the possession of the Pustyno-Skelsky Spaso-Preobrazhensky men's cathedral of the Commonwealth citizens of Pavlovchka village of the Hrun hundred shows the desire of hetman Kyrylo Rozumovsky for personal enrichment as a royal nobleman and tycoon. The research revealed an unusual, as for a Ukrainian hetman, Rozumovsky's attitude towards the «black» clergy, who, unlike his «ancestors», did not approve the right of the Skelsk monastery to the commoners of Pavlovchka village, but instead took them from the monastery's possession to his own estate – the Gadyach castle. All of this helps to create an even greater idea of the life and economic activity of different strata of the region's population in the middle of the 18th c.

Conclusion: along with the positive things that happened during the hetmanship of Kyrylo Rozumovsky for the development of Ukraine, his negative features were also manifested – the desire for enrichment, unprincipledness, ignorance of the deep life of the people and their aspirations, which was dictated by the imperial policy of Russia at the time. The study shows social stratification in society, which only increased over time. The subtext is about the protection of the common Cossacks from the side of the Cossack elders against the arbitrariness of the imperial officials – on the example of actions of Hrun hundred Chancellery and the General military chancellery – in opposition to the house hetman's Economic chancellery headed by minister of state Hryhoriy Teplov – the gray cardinal of the Rozumovsky hetmanship.

Key words: Gadyach castle, Gadyach regiment, Hrun hundred, General military office, Pustyno-Skelsky monastery, hetman's economic office, hetman Kyrylo Rozumovsky, Pavlovochka village.

Дата подання: 25 травня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 26 вересня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Сірий, О., Бочко, В. «Збирання» гетьманом Кирилом Розумовським рангових маєтностей Гадяцького замку в Грунській сотні Гадяцького полку. *Сіверянський літопис*. 2024. № 5. С. 38–50. DOI: 10.58407/litopis.240504.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Siry, O., Boiechko, V. (2024). «Zbyrannia» hetmanom Kyrylom Rozumovskym ranhovykh maietnostei Hadiatskoho zamku v Hrunskii sotni Hadiatskoho polku [«Collecting» by hetman Kyrylo Rozumovsky of the ranking properties of the Gadyach castle in the Hrun hundred of the Gadyach regiment]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 38–50. DOI: 10.58407/litopis.240504.

